

УДК 340.1+321.01

DOI <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-4>

Олена ЧЕРНЕЦЬКА

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, директор, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин ПЗВО «Київський міжнародний університет», вул. Львівська, 49, м. Київ, Україна, 03179

ORCID: 0000-0001-8303-334X

Володимир ШИЛІНГОВ

кандидат юридичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-3097-4706

Бібліографічний опис статті: Чернецька, О., Шилінгов, В. (2021). Сучасні підходи до розуміння форми держави. *Law. State. Technology*, 3, 20–30, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-4>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

У статті досліджено сучасні аспекти розуміння поняття форми держави, яке являє собою сукупність загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як соціальне явище. Визначено, що досліджувати державу з точки зору її форми означає вивчати її будову, її основні складові частини, внутрішню структуру, основні методи здійснення державної влади. З'ясовано, що форма держави зумовлена об'єктивними чинниками, зокрема цілями й завданнями держави, способами їх досягнення, функціями держави, методами їх реалізації та низкою інших. Доведено, що форма держави може розглядатися як на загальнотеоретичному, так і на конкретно-державному рівні.

Метою статті є дослідження форми держави на загальнотеоретичному рівні як виразника найбільш загальних ознак, способів організації та функціонування державної влади в суспільстві. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки завдань: 1) розкриття сутності поняття «форма держави»; 2) дослідження структурних елементів, зокрема форми державного правління, форми державного устрою, форми та державно-правового режиму.

Наукова новизна. У статті розглянуто розуміння форми держави, яка базується на таких політико-правових категоріях, як суверенітет народу, народовладдя, поділ державної влади та верховенство права.

Як висновок у статті наголошується, що в сучасній науковій юридичній літературі сформувався уявлення про форму держави як складне комплексне явище, що є підґрунтям для широкого застосування системного підходу в дослідженнях проблем і наукових перспектив зазначеної категорії. Форма держави як системне явище являє собою єдність трьох елементів, а саме: форми державного правління, форми державно-територіального устрою та державно-правового режиму. Саме в такому контексті форма держави дає можливість розкрити організацію державної влади, принципи її взаємодії із суспільством, взаємовідносини та взаємодію між державою в цілому, її складовими частинами, прийоми й методи здійснення державної влади у суспільстві. Наводяться різні точки зору та різноманітні підходи до визначення поняття й розкриття змісту форми держави.

Ключові слова: форма держави, форми державного правління, форми державно-територіального устрою, форми державно-правового режиму.

Olena CHERNETSKA

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of International Law and Comparative Law, Director, Educational and Scientific Institute of International Relations of the Kyiv International University, 49 Lvivska str., Kyiv, Ukraine, 03179

ORCID: 0000-0001-8303-334X

Volodymyr SHYLINHOV

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-3097-4706

To cite this article: Chernetska O., Shylyngov V. (2021). Suchasni pidkhody do rozuminnia formy derzhavy [Modern approaches to understanding the form of the state]. *Law. State. Technology*, 3, 20–30, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-4>

MODERN APPROACHES TO UNDERSTANDING THE FORM OF THE STATE

Modern aspects of understanding the concept of the form of the state, which is a set of general features and relationships that characterize the state as a social phenomenon, are studied. It is determined that to study the state in terms of its form means to study its structure, its main components, internal structure, the main methods of exercising state power. It was found that the form of the state is determined by objective factors, including the goals and objectives of the state, ways to achieve them, functions of the state and methods of their implementation, and a number of others. It is proved that the form of the state can be considered both at the general theoretical and at the specific state level.

The aim of the article is to study the form of the state at the general theoretical level as an expression of the most common features, ways of organizing and functioning of state power in society. Realization of the set aim provides solving a number of tasks: 1) revealing the essence of the concept 'form of a state'; 2) study of structural elements, in particular the form of government, the form of government, the form and state-legal regime.

Scientific novelty. The article considers the understanding of the state form, which is based on such political and legal categories as people sovereignty, democracy, separation of state power and the rule of law.

In conclusion, the article emphasizes that in the modern scientific legal literature the idea of the state form as a complex complex phenomenon, which is the basis for the widespread use of a systematic approach in the study of problems and scientific prospects of this category was formed. The form of the state as a systemic phenomenon is the unity of three elements, namely the forms of government, forms of state-territorial organization and state-legal regime. It is in this context that the form of the state provides an opportunity to reveal the organization of state power, principles of its interaction with society, correlation and interaction between the state as a whole and its components, techniques and methods of exercising state power in society. The article presents different points of view and approaches to defining the concept and revealing the essence of the state form.

Key words: *form of a state, forms of state government, forms of state-territorial system, forms of state-legal regime.*

Актуальність проблеми. У сучасному правознавстві категорія «форма держави» є складним і водночас важливим поняттям, являє собою сукупність загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як соціальне явище. Форма держави обумовлена низкою об'єктивних факторів, зокрема цілями й завданнями держави, способами їх досягнення, а також функціями держави та методами їх здійснення, тобто саме зміст держави визначає її форму.

Зазначимо, що форма держави розкриває, яким чином організоване суспільство, за допомогою яких факторів і на підставі яких методів у ньому здійснюється державна влада й управління. Сукупність органів держави й конкретні зв'язки та взаємодія між самими органами, з одного боку, а також між ними і суспільством – з іншого, у процесі реалізації функцій держави і є формою держави.

Форма держави – категорія, спрямована на класифікацію держав за певними логічними її сутнісними критеріями. Поняття «форма» означає «спосіб існування, внутрішню організацію та зовнішній вияв предмета чи явища», з одного боку, а з іншого – «сукупність засобів, методів і способів», яка стосовно категорії «держави» дозволяє виявити її сутність і провести видову класифікацію (Петришин, 2017: 811).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій юридичній літературі сформувався уявлення про форму держави як складне комплексне явище, що є підґрунтям для широкого застосування системного підходу в дослідженнях проблем і наукових перспектив зазначеної категорії. У наукових працях вітчизняних авторів, зокрема М.О. Баймуратова, Ю.Г. Барабаша, С.К. Бостона, О.В. Зайчука, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, О.В. Петришина,

В.Ф. Погорілка, Н.М. Оніщенко, Ю.М. Тодики, В.М. Шаповала й інших учених, сформовано національну доктрину форми держави. Особливу увагу загальнотеоретичним аспектам форми держави приділено в наукових працях В.В. Копейчикова (Копейчиков, 2002), О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко (Зайчук, Оніщенко, 2006), О.В. Петришина (Петришин, 2017) та інших науковців. Окремі структурні елементи форми держави досліджуються галузевими юридичними науками, зокрема формі державного правління присвячена праця С.Г. Серьогіної (Серьогіна, 2011).

Метою статті є дослідження форми держави на загальнотеоретичному рівні як виразника найбільш загальних ознак, способів організації й функціонування державної влади в суспільстві.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки **завдань**: 1) розкриття сутності поняття «форма держави»; 2) дослідження структурних елементів, зокрема форми державного правління, форми державного устрою, форми та державно-правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Форма держави на загальнотеоретичному рівні є виразником найбільш загальних ознак способу організації й функціонування державної влади в суспільстві. На конкретно-державному рівні вона являє собою складне державно-правове явище, яке дає змогу визначити характер існування й напрями розвитку держави, специфічні риси її устрою, правління та режиму.

Таким чином, форма держави – це комплексне поняття, яке являє собою єдність трьох основних елементів, а саме: форми державного правління, форми державно-територіального устрою та державно-правового режиму. Форма державного правління відповідає на питання, як організована та яким чином здійснюється державна влада в суспільстві. Форма державно-територіального устрою розкриває територіальний поділ суспільства та відповідну організацію державних органів, співвідношення повноважень територіальних органів з державою в цілому. Державно-правовий режим характеризує, як, яким чином здійснюється державна влада в суспільстві, за допомогою яких прийомів і методів реалізуються функції держави.

Варто зазначити, що в такому розумінні форма держави дає змогу охарактеризувати державу з огляду на те, як організована верховна державна влада, які принципи її взаємодії із суспільством, яким чином держава в цілому будує свої взаємовідносини з її складовими частинами, а також на підставі яких прийомів

і методів здійснюється державна влада в суспільстві. Тобто вивчити державу з точки зору її форми означає передусім вивчити її будову, її складові елементи, внутрішню структуру, основні методи встановлення і здійснення державної влади.

У юридичній літературі існують й інші думки щодо змісту категорії «форма держави». Згідно з одними, зміст форми держави зводиться лише до характеристики форми правління (так звана форма держави у вузькому значенні слова). Інші під формою держави розуміють сукупність форми правління й територіальної організації держави без урахування державного режиму. Але ці думки не мали широкої підтримки в дослідників, варто сказати, що поняття форми держави як певної структури не означає механічної, довільної сукупності елементів, що її утворюють. Форма держави відображає єдність, взаємообумовленість об'єднаних у ній елементів, у результаті чого виникає нова якість, яка не властива жодному із цих окремо взятих елементів (Колодій, Копейчиков, Лисенков, 2002: 92–93).

Форма держави постійно вдосконалюється та змінюється, вона ніколи не залишається незмінною. Під впливом різноманітних соціально-економічних, політичних, ідеологічних та інших факторів змінюється сутність і зміст держави, що обов'язково тягне за собою й зміну її форми.

Форма державного правління – поняття, яке відображає систему інституційно-правових відносин у сфері формування, організації та взаємодії органів публічної влади на вищому (національному) рівні. Форма державного правління стосується владних відносин «вищого» рівня, тобто йдеться про «форму національного уряду» (from government). У спеціальних дослідженнях відзначається, що форма державного правління – «це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості компетенційних взаємозв'язків між вищими органами держави, насамперед тими, що співвіднесені із законодавчою і виконавчою владою» (В. Шаповал). В інституційному аспекті вона відображає сукупність владних інституцій – органів державної влади (глава держави, парламент, органи правосуддя), у динамічному – відносини між ними, які засновані на конституції і законах (Петришин, 2017: 813).

У сучасному державознавстві є загальноновизнаним той факт, що форма правління є провідним елементом форми держави, оскільки саме вона характеризує «конфігурацію» державного

механізму, конкретну модель інституційно-функціональної організації влади. Форма правління є тією «матрицею», котра заздалегідь визначає певний набір органів державної влади, роль і місце кожного з них у державному механізмі, розподіл функцій і компетенції між окремими підсистемами державного апарату, зумовлює порядок розробки, прийняття й реалізації державно-владних рішень (Серьогіна, 2011: 4).

Таким чином, форма державного правління в загальнотеоретичному розумінні являє собою систему загальних підстав і принципів формування та взаємовідносин вищих органів державної влади. На основі цього в загальній теорії держави і права розрізняють два основні види форми державного правління, а саме: монархію і республіку.

Отже, форма державного правління (у загальнотеоретичному розумінні) являє собою сукупність загальних підстав і принципів формування вищих органів державної влади, їх структуру та порядок взаємозв'язків між ними.

Історія держави виділила два види органів, наділених вищою державною владою в суспільстві, – одноособові та колегіальні. Одноособовою владою наділений монарх. Колегіальним органом є парламент, який обирається народом і здійснює владу від його імені. На підставі цього в загальній теорії держави і права розрізняють два види форм державного правління, а саме монархію та республіку.

Монархія – форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи – монарха; царство, королівство, цісарство, імперія (Яременко, Сліпушко, 1998: 679).

Політико-ідеологічним обґрунтуванням і юридичною основою походження влади монарха є принцип суверенітету монарха. Тлумачний словник інтерпретує термін «суверенітет» у кількох значеннях, зокрема як становище суверена, право верховної влади (Яременко, Сліпушко, 1998: 444).

Згідно із зазначеним принципом, монарх є носієм верховної влади, тобто сувереном.

Монархія являє собою таку форму державного правління, за якої глава держави отримує свій пост у порядку встановленого престолонаслідування, тобто за «правом крові», і таким чином являє собою уособлення постійного безперервного характеру державної влади. Влада монарха має первинний, а не похідний характер і безпосередньо не залежить від будь-яких інших державних органів або підданих.

Монархія характеризується такими специфічними рисами:

- влада монарха є священною, сакральною, отриманою від Бога;
- монарх персоніфікує владу, уособлює її постійний, безперервний характер;
- влада монарха є первинною і безпосередньо не залежить від будь-яких інших державних органів або підданих;
- монарх є носієм верховної влади;
- монарх відповідальний лише перед Богом і не несе юридичної відповідальності за прийняті рішення.

Монархія в процесі свого історичного розвитку пройшла декілька етапів: деспотична, абсолютна, дуалістична та парламентська (конституційна). У цілому монархії залежно від обсягу повноважень монарха й характеру його взаємодії з іншими органами державної влади поділяються на необмежені та обмежені.

Необмежені монархії – це монархії, у яких влада монарха ніким і нічим не обмежена, тобто в державі не існує органів або законів, які б могли вплинути, змінити або скасувати владу монарха. Різновидами необмеженої монархії є деспотична й абсолютна монархії.

Деспотична монархія – це монархія, у якій влада належить деспоту (від грец. *despotes*), який наділений необмеженою владою в усіх сферах управління суспільством, крім того, його влада обожнювалася, а його особа визнавалася божеством, якому піддані мали віддавати божественні почесті. Цей різновид необмеженої монархії характерний для держав стародавнього Сходу (Ассирія, Вавилон тощо).

Абсолютна монархія – це монархія, у якій монарх наділений необмеженою верховною владою, яка унеможливує участь народу в законодавчій діяльності та здійсненні контролю за виконавчою владою. Свого розквіту абсолютна монархія досягла в країнах західної Європи в XVII–XVIII ст. ст. Необмежена влада монарха в такій монархії обумовлена його належністю до правлячої династії, яка, як уважається, отримала цю владу від Бога. Абсолютна монархія – вид монархії, у якій монарх є носієм усієї повноти суверенної публічної влади, а його прерогативи не ґрунтуються на конституції та не обмежуються передбаченими нею принципами, нормами й інституціями (Петришин, 2017: 6).

Сьогодні 5 монархій Близького Сходу мають виразно абсолютистський характер (Королівство Саудівська Аравія, ОАЕ, султанат Оман, султанат Бруней, емірат Катар) (Петришин, 2017: 8).

Обмежена монархія – це монархія, у якій влада монарха обмежується повноваженнями

інших державних органів і законодавчими приписами. До обмеженої монархії відносять дуалістичну та конституційну.

Дуалістична монархія – це монархія, у якій законодавча влада належить лише парламенту, а управління країною здійснює монарх через сформований і відповідальний перед ним уряд. Під дуалізмом у цьому випадку розуміють рівновагу між законодавчою і виконавчою владами, коли кожна з них не в змозі пересилити іншу, а тому обидві змушені співіснувати, урівноважуючи одна одну. У наш час зазначені монархії існують лише в деяких країнах Близького Сходу, у Європі лише Монако має таку форму правління.

Парламентська (конституційна) монархія – це монархія, у якій поряд із монархом (із його формальними функціями глави держави) існує та діє парламент. У наш час це найбільш поширена форма монархії, вона характерна практично для всіх європейських країн, які мають таку форму правління, для країн Британської співдружності, для низки країн Близького та Середнього Сходу, а також Японії.

Основною ознакою парламентської (конституційної) монархії є формування уряду парламентом і його політична відповідальність перед цим представницьким органом. Відставка уряду – це санкція за розбіжності в його політичних поглядах із поглядом парламенту. Монарх, як правило, не наділений реальними повноваженнями у сфері державного управління й хоча він підписує державні акти, але не несе за них ні політичної, ні юридичної відповідальності.

Сьогодні у світі існують абсолютні, дуалістичні та парламентські (конституційні) монархії.

Республіка – одна з форм державного правління, при якій верховні органи державної влади обираються на певний строк у тому чи іншому порядку.

Республіка – форма державного правління, у якій вища публічна влада належить органам, що отримують повноваження на певний строк шляхом виборів (Петришин, 2017: 661).

Республіка виключає спадковий або будь-який інший невиборний спосіб передачі влади. У республіці реалізується принцип «суверенітету народу», який означає, що носієм і єдиним джерелом влади є народ. Влада в республіці періодично змінюється, а способом її зміни є вибори. Шляхом виборів формується парламент – вищий представницький орган, який наділений законодавчими повноваженнями, а також президент як глава держави.

Республіка характеризується такими специфічними рисами:

- носієм і єдиним джерелом влади є народ;
- влада в республіці має представницький характер, вона здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом) від імені народу;
- влада має змінний, виборний характер. Вибори здійснюються на конкурентній основі;
- влада здійснюється на підставі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;
- представницькі органи влади несуть політичну та юридичну відповідальність перед народом.

Сучасні республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані залежно від обсягу державно-владних повноважень, передусім від того, хто наділений правом формувати уряд і перед ким він несе відповідальність.

Президентська республіка – форма республіканського правління, яка відзначається «жорстким розподілом влади», що передбачає врівноваження сильних позицій президента (глави держави і глави виконавчої влади) з боку парламенту й судів (Петришин, 2017: 602).

За умов зазначеної форми правління законодавча влада зосереджена в руках парламенту, а управлінською діяльністю займається президент через підпорядкованих йому міністрів. Таким чином, законодавча й виконавча влади не залежать одна від одної. Крім того, обидва органи отримують свій мандат від народу (громадян) шляхом виборів, а тому перебувають у рівному становищі.

У президентській республіці президент і підпорядкований йому уряд володіють усією повнотою виконавчої влади. Парламент не може змістити уряд, тому що останній не несе перед ним політичної відповідальності. Водночас президент не може розпустити парламент, який юридично є абсолютно незалежним від глави виконавчої влади. Крім того, уряд і сам президент не наділені правом законодавчої ініціативи, вона належить виключно членам парламенту. Однак президент наділений правом вето (хоча, як правило, відкладального). Вето президента може бути подолане значною більшістю голосів обох палат парламенту (зазвичай двома третинами в кожній із палат). Уряд формується президентом, за згодою однієї з палат парламенту, у діяльності підзвітний лише президентові й несе перед ним відповідальність. Уряд діє протягом усього терміну повноважень президента. Прикладом президентської республіки є США, країни Центральної і Латинської Америки.

Парламентська республіка – форма державного правління, основу якої становить взаємо-

дія парламенту й відповідального перед ним уряду за обмеженої конституцією ролі президента (Петришин, 2017: 402).

Парламентська форма республіканського правління базується на принципі верховенства парламенту. Для неї характерним є формування уряду на парламентській основі, як правило, політичними партіями, що становлять парламентську більшість (коаліцію), і політична відповідальність уряду перед парламентом. Від парламенту надходять пропозиції щодо кандидатури на посаду прем'єр-міністра, а останній пропонує кандидатури на посади міністрів. Президент формально затверджує склад уряду, запропонований парламентською більшістю. У парламентській республіці президент є лише главою держави, але не главою уряду. Уряд є вищим органом виконавчої влади, спираючись на парламентську більшість, він здійснює управління державою. Уряд перебуває при владі до тих пір, поки користується підтримкою парламентської більшості. Таким чином, верховна влада належить парламенту, який формується народом (громадянами) шляхом виборів.

Президент у парламентській республіці виконує, як правило, представницькі функції, він персоніфікує державу, уособлює її. Президент здійснює конституційні повноваження за згодою уряду, акти, які ним приймаються, потребують контрасигнації профільного міністра або прем'єр-міністра. Президент має право вето стосовно законодавчих актів парламенту, яке може бути подолане значною більшістю голосів у парламенті (обох його палатах). Така роль президента обумовлена порядком заміщення цього поста. У парламентській республіці (за загальним правилом) президент обирається парламентом або за участю парламенту, тобто він не отримує свій мандат безпосередньо від народу (громадян), а тому не може протиставляти себе парламенту. Як приклади парламентської республіки можна назвати Німеччину, Італію та низку інших країн.

Змішана республіка – форма республіканського правління, за якої парламент легітимус відповідальний перед ним уряд, а обраний шляхом прямих виборів президент зберігає засоби впливу на уряд і здійснює разом із ним повноваження виконавчої влади (дуалізм виконавчої влади) (Петришин, 2017: 161).

Іншими словами, змішана республіка – така форма державного правління, яка поєднує елементи як парламентської, так і президентської республік, залежно від того які з них переважають, поділяється на парламентсько-президентську та президентсько-парламентську республіки.

Для парламентсько-президентської республіки характерним є позапарламентський шлях зайняття поста президента, тобто президент обирається шляхом загальнонаціональних виборів, але при цьому його повноваження не відрізняються від повноважень президента в парламентській республіці. У президентсько-парламентській республіці президент обирається шляхом загальнонаціональних виборів, наділений правом законодавчої ініціативи, правом видавати нормативно-правові акти (укази, декрети тощо), правом вето, правом розпуску парламенту. Уряд у такій республіці формується президентом спільно з парламентом, звідси подвійна відповідальність уряду як перед президентом, так і перед парламентом. Для зазначеної форми республіканського правління є несумісність поста члена уряду з парламентським мандатом. Частина актів президента має бути контрасигнована прем'єр-міністром або профільним міністром, які несуть за них відповідальність перед парламентом. Прикладом змішаної республіки є Франція, Польща, Болгарія тощо.

Державно-територіальний устрій – це елемент форми держави, який розкриває територіальний поділ держави й, відповідно до нього, організацію органів державної влади, тобто характеризує співвідношення повноважень і компетенції центральних і місцевих органів державної влади. Іншими словами, державно-територіальний устрій розкриває систему взаємовідносин між центром і складовими частинами держави.

За формою державно-територіального устрою держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерації та конфедерації).

Унітарна держава (unitary State, від лат. – unites – єдність) – це форма державно-територіального устрою, за якої територія держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не наділені ознаками державного суверенітету, однак є необхідними для здійснення оперативного управління.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якої інституційно-владна система та юрисдикція держави здійснюються виключно органами публічної влади вищого (національного) рівня. Унітарній державі притаманна єдність юрисдикції, її цілісність з огляду на територіальну будову держави. Засади єдності й цілісності є визначальними для національного правопорядку унітарної держави (Петришин, 2017: 795).

Найважливішими ознаками унітарної держави є централізація державної влади і єдність

правової системи. Централізація державної влади означає наявність єдиного державного апарату, який поширює свої повноваження на всю територію держави, на всіх її громадян, тобто в державі діє єдиний парламент, єдиний уряд, єдина судова система.

Єдність правової системи означає, що в державі діє єдина конституція та єдина система законодавства. Крім того, в унітарних державах існує єдине громадянство, у міжнародних відносинах така держава виступає як один суб'єкт.

Унітарні держави залежно від компетенції та обсягу повноважень адміністративно-територіальних утворень поділяються на централізовані й децентралізовані.

Централізовані унітарні держави – це держави, у яких адміністративно-територіальні утворення, характеризуються однаковим правовим статусом. Зокрема, місцеві органи державної влади призначаються центральними органами влади. Вони реалізують волю центра й не наділені будь-якими самостійними повноваженнями (Данія, Польща, Фінляндія).

Децентралізовані унітарні держави – це держави, у яких центральні органи державної влади передають частину своїх владних повноважень на місцевий рівень, тобто визнають право прийняття рішення в певних сферах управління органами адміністративно-територіальних одиниць (Україна, Франція).

Якщо в централізованих державах усі управлінські рішення приймаються загальнодержавними (центральними) органами влади, то в децентралізованих державах територіальні (регіональні) органи влади наділені деякою автономією.

Поряд із простими державами в сучасному світі існує значна кількість складних. Це держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають усі ознаки держави, але частину своїх суверенних повноважень передають центральним (союзним) органам держави (Зайчук, Оніщенко, 2006: 135).

Серед складних державно-територіальних утворень розрізняють федерацію та конфедерацію.

Федерація – державне об'єднання, що складається з кількох держав; об'єднання племен, родів тощо зі спільною верховною владою; союзна держава, що складається з низки держав або державних утворень (Яременко, Сліпушко, 1998: 675).

Федерація – форма державного устрою, яка характеризується здійсненням інституційно-владної системи та юрисдикції держави на двох рівнях: федеральному рівні (держави загалом)

і територіальних складників – суб'єктів федерації. Отже, федерація – це союзна держава, котра складається з певної кількості державних утворень, наділених частиною суверенної юрисдикції (Петришин, 2017: 809).

Федерація (від лат. foederatio – об'єднання, союз) є стійким об'єднанням (союзом державних утворень – суб'єктів федерації) суб'єктів, наділених самостійною компетенцією і правом на внутрішню самоорганізацію, тобто це така форма державно-територіального устрою, за якої суб'єкти федерації (штати, землі) мають власні конституції, органи всіх трьох гілок влади, а поряд із цим існують загальнодержавні органи влади, федеральна конституція та система законодавства. Отже, для федерації характерною є наявність двох рівнів правового регулювання: загальнофедерального й суб'єктів федерації, а тому у федерації існують як загальнофедеральна правова система, так і правові системи кожного із суб'єктів федерації. Таким чином, суб'єкти федерації володіють певною автономією. Автономія суб'єктів федерації існує на підставі федеральних правових норм, а саме на підставі федеральної конституції. Крім того, законодавчі акти суб'єктів федерації мають відповідати як власним конституціям, так і загальнофедеральній конституції. Із цього випливає, що законодавство суб'єктів не може суперечити загальнофедеральній конституції, а має на ній базуватися та відповідати їй.

Федерації поділяються на види за кількома критеріями: підставами та способами утворення розрізняють конституційні й договірні федерації.

Конституційна федерація – це федерація, яка виникла внаслідок закріплення в конституції поділу держави на суб'єкти федерації з відповідним розподілом компетенції, тобто відбувається так звана дисоціація (Австрія, Бельгія).

Договірна федерація – це федерація, яка виникла в результаті об'єднання раніше самостійних суб'єктів, які передали їй частину своїх суверенних повноважень, що закріплено в договорі про об'єднання. Така федерація виникла в результаті асоціації (США, Швейцарія, Німеччина).

За статусом та обсягом повноважень суб'єктів федерації останні поділяються на симетричні й асиметричні.

Симетричні федерації – це такі федерації, у яких усі суб'єкти мають однаковий правовий статус та обсяг повноважень (Австрія, Аргентина). Однак у чистому вигляді симетричні федерації зустрічаються вкрай рідко в сучасному світі. Переважна частина федерацій є асиметричними.

Асиметричні федерації – це федерації, у яких правовий статус складових частин федерації різний. Такі федерації можуть складатися не лише із суб'єктів федерації, вони можуть включати до свого складу й несуб'єктів. Так, США, крім штатів, мають у складі території (володіння), наприклад, Віргінські острови, федеральний округ Колумбію, так звані асоційовані штати – Пуерто-Ріко, які не наділені правами штатів (суб'єктів федерації), зокрема населення цих територій не бере участі у виборах Конгресу США.

Крім федерацій, до складної форми державно-територіального устрою відносять конфедерацію.

Конфедерація – союз суверенних держав, які на підставі міжнародного договору передають частину владної компетенції спільно створюваним органам з метою координації їхньої політики в деяких сферах (безпеки, оборони, зовнішньої політики).

Конфедерація (від лат. confederation – союз, об'єднання) – союз держав, які зберігають свій суверенітет та об'єднані лише одним або кількома спільними органами. Юридичною основою такого союзу є міжнародний договір, тобто акт міжнародного права, а не конституція як акт внутрішнього публічного права. Спільні цілі, яких прагнуть досягти суб'єкти конфедерації, можуть бути різні, зокрема проведення спільної зовнішньої політики, утримання спільної армії, розвиток торгівлі тощо, але в усіх випадках компетенція конфедерації не має загального характеру. Конфедеративні органи не мають характеру наддержавних, за загальним правом, органи конфедерації приймають рішення одногосно. Ці рішення поширюються безпосередньо на населення союзу, вони адресовані лише державам-суб'єктам конфедерації, які мають їх реалізовувати власними засобами. Щоб зазначені акти діяли на території конфедерації, вони мають бути затверджені парламентами країн суб'єктів конфедерації. Крім того, суб'єкти конфедерації наділені правом нуліфікації рішень її органів, тобто правом невизнання для себе обов'язковими рішень конфедерації.

У наш час у світі не існує конфедерацій, однак в історичному аспекті можна навести значну кількість прикладів, зокрема Швейцарія з 1313 р. по 1848 р., США з 1776 р. до прийняття конституції 1787 р., ОАР у складі Сирії, Єгипту та Йємену з 1958 р. до 1961 р., Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) з 1981 р. до 1988 р.

Як показує історичний досвід, конфедерації є нестійкими утвореннями, вони мають перехідний характер і в результаті розвитку або пере-

творюються на федерації, або розпадаються на унітарні держави.

Інколи як складна форма державно-територіального устрою розглядають унії та імперії.

Унія являє собою добровільний союз держав зі спільним монархом, окрім якого існують деякі спільні органи. Наприклад, Австро-Угорщина з 1867 р. до 1918 р., главою якої був імператор Австрії, який водночас був королем Угорщини. Крім цього, у цій унії були спільними військове відомство, відомство фінансів і відомство закордонних справ, інші питання перебували в компетенції урядів Австрії та Угорщини.

Імперія (від лат. Imperium – влада, держава) – форма державно-територіального устрою, яка характеризується наявністю в складі метрополії та її колоній. Метрополія (від лат. Metropolis, від meter – мати та polis – місто, держава) – держава, яка володіє колоніями. Колонія (від лат. Colonia – поселення) – країна або територія, яка перебуває під владою іноземної держави (метрополії), яка позбавлена державної, політичної та економічної самостійності, управління якою здійснюється на основі спеціального режиму. Колонії в складі імперії можуть мати різний правовий статус, зокрема деякі з них управляються безпосередньо метрополією, інші є самоврядними територіями в складі імперії. Правова система колоній базується на принципах права метрополії, населення колоній обмежене в політичних правах і свободах.

У сучасному світі імперії як форма державно-територіального устрою відсутня. Приклади можна навести в історичному аспекті, зокрема Османська імперія, Російська імперія, Британська імперія.

Форма державного правління та форма державно-територіального устрою характеризують здебільшого організаційну (статичну) сторону форми держави. Але форма держави має і свою функціональну (динамічну) сторону, зміст якої найбільш повно розкриває поняття державно-правового режиму. Державно-правовий режим об'єднує елементи форми держави й форми державно-територіального устрою в єдину систему центральних і місцевих органів державної влади, які перебувають у складних зв'язках субординації та координації, наділені відповідною компетенцією для здійснення державної влади й управління суспільством.

Державно-правовий режим – це система принципів, форм і методів здійснення державної влади, закріплених у нормах права. Це означає, що органи державної влади й управління (центральні та місцеві) можуть здійснювати свої повноваження виключно в межах своєї

компетенції й лише за допомогою тих методів, які закріплені в нормах права, тобто державна влада й управління не можуть здійснюватися державними органами на власний розсуд, їхня влада й управлінська діяльність мають відповідати вимогам норм права. Тобто категорія державно-правового режиму базується на фундаментальній ролі права в житті суспільства. У зв'язку з цим державно-правові режими поділяються на легітимні, що засновані на правових засадах, і нелегітимні, ті, що суперечать правовим вимогам.

Легітимні – це такі державно-правові режими, які базуються на праві, тобто основами існування держави й державної влади є добровільна згода народу як єдиного джерела влади. За таких умов державно-правові режими водночас є легітимними та легальними.

Нелегітимні – це такі державно-правові режими, які базуються на примусі, на силі як джерелі влади, а тому вони не відповідають і навіть, більш того, суперечать вимогам права. Вони викають тоді, коли державна влада здобувається не загально визнаними демократичними способами (шляхом виборів), а шляхом державного заколоту, перевороту, тобто способами, заснованими на силі, що ігнорує волю народу як єдиного джерела влади. За таких умов легітимність і легальність існування та забезпечення державно-правового режиму суперечать одне одному.

Залежно від чинної системи принципів, форм і методів, а також ступеня реалізації демократичних засад у формуванні та діяльності держави державно-правові режими поділяються на демократичні й недемократичні.

Для демократичних державно-правових режимів характерною є обов'язкова участь народу в здійсненні державної влади шляхом вираження своєї волі через інститути безпосередньої або представницької демократії. Сутність безпосередньої демократії полягає в тому, що народ безпосередньо, тобто самостійно, приймає рішення з питань здійснення державної влади. Сама безпосередня демократія є прямим утіленням принципу суверенітету народу.

Представницька демократія полягає в делегуванні державно-владних повноважень представницьким органам, які формуються народом шляхом виборів, що проводяться в установлені строки на конкурентній основі, на підставі рівного виборчого права. Представницька демократія також являє собою форму реалізації принципу суверенітету народу. Обидві форми демократії, як представницька, так і безпосе-

редня, не існують ізольовано, вони доповнюють одна одну.

Для успішної реалізації народовладдя мають бути реалізовані й інші правові принципи, зокрема проголошення й гарантування прав і свобод людини та громадянина, принцип розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову, принцип верховенства права та низка інших.

Демократичні державно-правові режими з точки зору змісту демократії та методів реалізації державно-владних повноважень поділяються на ліберальні й консервативні.

Ліберальний державно-правовий режим базується на приматі (верховенстві) прав людини у відносинах із державою, із цього випливає, що права та свободи людини та громадянина є первинними стосовно законів держави, які мають похідний характер. Крім того, усі люди є рівними у своїх правах і свободах. Для ліберального режиму характерною є наявність багатопартійної системи, тобто конкурентного середовища, необхідного для формування органів державної влади виборним шляхом. Таким чином, ліберальний державно-правовий режим можна назвати режимом вільної демократії.

Консервативний (від лат. *conservatio* – збереження, спасіння) державно-правовий режим полягає в збереженні та зміцненні форм державної та правової організації суспільства, тому він передусім звертає увагу на економічні та соціальні потреби суспільства в цілому, окремих його верств і груп. Він намагається забезпечити політичну й економічну стабільність у суспільстві шляхом створення прийнятних умов існування на підставі надання соціальних гарантій (створення певних робочих місць, надання соціальної допомоги, соціальних субсидій, соціальних пілг тощо). Виходячи із цього, консервативний державно-правовий режим можна назвати режимом соціальної демократії.

Для недемократичних державно-правових режимів характерна монополія на здійснення державної влади правлячою партією, яка усунула своїх політичних конкурентів шляхом насильницького захоплення державної влади або їх узурпації. За таких умов відсутній політичний плюралізм, тобто відсутня політична конкуренція, у зв'язку з чим унеможлиблюється реалізація принципу суверенітету народу, що, у свою чергу, призводить до відмови від демократичних принципів організації та діяльності держави, зокрема представницького правління, розподілу державної влади тощо. У сфері державного правління в більшості застосовуються

силові методи, тобто методи державного примусу. Усе це разом узятє заперечує принцип верховенства права, саме поняття якого ототожнюється з поняттям законодавства. Серед недемократичних державно-правових режимів виділяють авторитарні й тоталітарні.

«Авторитарний» – слово латинського походження (від лат. *auctoritas*), що в перекладі означає «влада, повновладдя, авторитет». Одним із визначень змісту слова «авторитетний» є заснований на беззаперечному підпорядкуванні владі, авторитетові (Яременко, Сліпушко, 1998: 21).

Авторитарний державно-правовий режим – це режим, який характеризується зосередженням значного обсягу державної влади в руках однієї партії або особи. Представницькі органи зберігаються, але вони відіграють формальну роль, оскільки в країні відсутня політична конкуренція (хоча можуть існувати політичні партії, однак усі вони існують із дозволу державної влади й мають провладний характер). У здійсненні державної влади домінує виконавча влада, як правило, в особі президента (інколи прем'єр-міністра), який може обиратися необмежену кількість каденцій, що, безумовно, посилює його роль у механізмі держави. У процесі здійснення державної влади й управління застосовуються переважно методи державного примусу, хоча зберігаються окремі ліберальні методи. В економічному житті суспільства існують різні форми власності, зокрема зберігається приватна власність. Політичні права громадян відверто порушуються, а державні органи вбачають своє призначення не в захисті цих прав, а передусім у збереженні державно-владних повноважень глави держави.

«Тоталітарний» – слово латинського походження (від лат. *totalities*), у перекладі означає цілковито, у повному обсязі, всеосяжний. Тотальний визначається як такий, що стосується всіх, охоплює все, усіх; який поширюється на всіх; загальний, всеосяжний (Яременко, Сліпушко, 1998: 554).

Тоталітарний державно-правовий режим характеризується цілковитим контролем з боку держави за всіма сферами суспільного життя без винятку (соціальною, політичною, економічною, особистою тощо). Держава не розрізняє аспекти суспільного й особис-

того життя. Державний апарат застосовує в діяльності методи фізичного, ідеологічного та психологічного примусу. Державний апарат неможливо відокремити від партійного. Держава існує як інструмент упровадження партійної ідеології. Державні органи підзвітні лише правлячій партії. Представницькі органи відіграють формальну роль, вони формуються виключно з представників правлячої партії шляхом так званих виборів без вибору. Відносини власності максимально спрощуються, приватна власність ліквідується. Економічна та професійна діяльність переходить до рук держави. За тоталітарного режиму панівна ідеологія проникає в усі сфери суспільних відносин. Права людини, як й особистості в цілому, ігноруються в діяльності державних органів. Такий режим має відверто антиправовий характер.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі вищевикладеного варто зазначити, що сучасне розуміння форми держави ґрунтується на засадах суверенітету народу, народовладдя, поділу державної влади та верховенства права. А це означає, що єдиним джерелом влади в суспільстві є народ, який реалізує її як у безпосередній спосіб, так і через своє представництво (делеґуючи владу на певний термін виборним органам). Для запобігання узурпації організація влади здійснюється шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Такий спосіб організації влади стосується всіх сучасних форм державного правління. Державно-територіальний устрій розкриває систему взаємовідносин між центром і складовими частинами держави. Ці взаємовідносини мають бути передбачувані, прогнозовані й справедливі. Форма державного правління та форма державно-територіального устрою переважно характеризують організаційну сторону форми держави. Державно-правовий режим розкриває її функціональну сторону. Органи влади й управління сучасної держави здійснюють повноваження в межах своєї компетенції та лише за допомогою методів, які відповідають правовим вимогам. Тобто категорія державно-правового режиму ґрунтується на фундаментальній ролі права в життєдіяльності громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О.В. Петришин (голова). 952 с.
2. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
3. Теорія держави і права : навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ : Аконт, 1998. Т. 1. 912 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ : Аконт, 1998. Т. 2. 911 с.
6. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ : Аконт, 1998. Т. 4. 941 с.
7. Серьогіна С.Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2011. 768 с.

REFERENCES:

1. (2016). *Velyka ukrayinska yurydychna encyklopediya [The Great Ukrainian Legal Encyclopedia]*. (u 20 t.). Xarkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Zajchuk, O. V., Onishhenko, N. M. (2006). *Teoriya derzhavy i prava [Theory of state and law]*. Kyiv : Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Kolodij, A. M., Kopejchikov, V. V., Lysenkov S. L. ta insh. (2002). *Teoriya derzhavy i prava [Theory of state and law]*. Kyiv : Yurinkom Inter [in Ukrainian].
4. Yaremenko, V. V., Slipushko O. M. (1998) *Novyj tлумachnyj slovnyk ukrayinskoyi movy [New explanatory dictionary of the Ukrainian language]*. (u 4 t.). Kyiv : Akonit [in Ukrainian].
5. Serogina, S. G. (2011) *Forma pravlinnya: pytannya konstytucijno-pravovoyi teorii ta praktyky [Form of government: issues of constitutional and legal theory and practice]*. Xarkiv: Pravo [in Ukrainian].